

Czerniakowska, Małgorzata

Jan Uphagen (1731-1802) bibliofil i miłośnik nauk przyrodniczych

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 47/2, 111-122

2002

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.



Małgorzata Czerniakowska
Biblioteka Gdańska PAN
Gdańsk

JAN UPHAGEN (1731–1802)
– BIBLIOFIL I MIŁOŚNIK NAUK PRZYRODNICZYCH

Dzięki wcześniejszej recepcji nowych prądów umysłowych, Gdańsk zajął w Polsce, zwłaszcza w pierwszej połowie XVIII wieku, przodujące stanowisko kulturalne i poziomem swym oddziaływał na polskie życie intelektualne. Zamiłowania, zwłaszcza do badań przyrodniczych, były wśród uczonych mieszczan, już w Gdańsku zakorzenione. Wielu przyrodników działało w założonym w 1720 roku towarzystwie naukowym „Societas Litteraria Gedanensis” (m. in. Jan Filip Breyne (1680–1761), Dawid Kade (1688–1763), Jakub Teodor Klein (1685–1759)¹. Wielką rolę w rozwoju nauki w tym mieście odegrało założone w 1743 roku Towarzystwo Przyrodnicze („Societas Physicae Experimentalis”). W Towarzystwie działało wielu wybitnych ludzi, członków zagranicznych towarzystw naukowych (np. Royal Society w Londynie), którzy przyczynili się do jego świetności i rozświetlenia osiągnięć nauki gdańskiej w Europie.

Założycielem Towarzystwa był wybitny uczony Daniel Gralath (1708–1767), późniejszy burmistrz, którego dziełem jest m.in. wspaniała aleja lipowa łącząca śródmieście Gdańska z dzielnicą Wrzeszcz. Do końca XVIII wieku Towarzystwo Przyrodnicze liczyło 96 członków zwyczajnych i 40 członków zagranicznych; wśród nich byli profesorowie Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku, lekarze, prawnicy, kupcy i wyżsi urzędnicy Rady Miejskiej. Od 1746 roku do 1829 roku siedzibą Towarzystwa była Zielona Brama przy Długim Targu².

Problematyka badań i doświadczeń prowadzonych przez członków Towarzystwa była bardzo szeroka (matematyka, fizyka, astronomia, chemia, biologia, meteorologia). Daniel Gralath wykonywał doświadczenia z prądem elektrycznym oraz opracował historię badań nad elektrycznością pt. *Geschichte der Elektrizitaet*. Gotfryd Reyger (1704–1788) wygłaszał odczyty o systemie Linneusza i opracował znakomite dzieło o roślinach żyjących w okolicach Gdańska pt. *Tentamen florae Gedanensis* (1764). Michał Krzysztof Hanow (1695–1773) przeprowadzał doświadczenia i obserwacje meteorologiczne. Jan Konrad Einhorn (1718–1780) zajmował się badaniami mikroskopowymi.

Interesujące doświadczenia zaczęły przyciągać do Towarzystwa przebywających w Gdańsku uczonych i wybitne osobistości. Członkami Towarzystwa byli m. in. August Moszyński (1731–1786), stolnik koronny, organizator królewskiego gabinetu fizycznego i astronomicznego (od 1781 roku), Joachim Chreptowicz (1729–1812), kanclerz wielki litewski, współtwórca Komisji Edukacji Narodowej, Jan Chrzyciel Dubois (1753–1808), profesor Korpusu Kadetów, założyciel Towarzystwa Fizycznego w Warszawie (od 1778), Jan Filip Carosi (1744–1794) mineralog, kustosz gabinetu króla Stanisława Augusta (od 1784 r.). Carosi przebywał w Gdańsku w 1784 roku. Na zebraniach Towarzystwa w dniach 13 II, 21 V, 23 XI tego roku omawiano polskie minerały zebrane przez Carosiego³. Komisarz królewski w Gdańsku, Fryderyk Ernest Hennig, członek Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku od 1786 roku przekazał w 1790 roku w Ratuszu Staromiejskim w Gdańsku brązowe popiersie gdańskiego astronoma Jana Heweliusza (1611–1687), dar króla Stanisława Augusta dla miasta z okazji stulecia śmierci astronoma⁴.

Siedzibę Towarzystwa zwiedziło wielu polskich magnatów, np. 17 VIII 1763 roku, hrabia Józef Antoni Przebendowski z Kolibek⁵, a 10 X 1765 r. hrabia Wielopolski oprowadzany przez sekretarza Weickhmana. Demonstrowano wówczas przyrządy fizyczne, m.in. mikroskop, przyrząd optyczny znany jako „camera obscura”, okazy przyrodnicze), natomiast 16 I 1765 roku odwiedził gdańskich przyrodników książe Radziwiłł⁶. W 1769 roku gościł fizyk Józef Rogaliński (1728–1802) wraz z poetą Stanisławem Trembeckim. Zieloną Bramę zwiedzili również: wojewoda poznański Antoni Jabłonowski, kanclerz litewski Michał Czarotorski, hetman polny litewski Aleksander Sapieha, marszałek Józef Sanguszko⁷.

Od 1776 roku członkiem Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku był także Jan Uphagen (1731–1802), bibliofil, historyk, miłośnik nauk, a także ławnik i rajca gdański⁸. Kandydaturę Uphagena zgłoszono na zebraniu w dniu 17 X 1776, a wybrany został członkiem w dn. 13 XI 1776 roku⁹.

Gdański historyk należał do czwartego pokolenia rodziny Uphagenów, przybyłych do Gdańska w końcu XVI wieku z Niderlandów. W wieku XVIII rodzina Uphagenów należała do najbardziej znanych i wpływowych rodzin patrycjuszowskich w Gdańsku. Ojciec Jana, Piotr Uphagen (1704–1775), kupiec i ławnik miejski, kolekcjoner dzieł sztuki utrzymywał rozległe stosunki handlowe

z Niderlandami, Anglią, Francją i Niemcami¹⁰. Jan po dwuletniej praktyce w przedsiębiorstwie ojca miał być – za namową znanego historyka Gotfryda Lengnicha (1689–1774) – wysłany na studia do Getyngi. Wyjazd na tamtejszy uniwersytet poprzedził kurs obejmujący grekę, łacinę, filozofię zakończony egzaminem w 1751 roku¹¹. Jan Uphagen wpisany został na wydział prawa 7 maja 1751 roku (wraz z bratem Wilhelmem (1730–1762)¹². Przyjaźnił się m. in. z przyszłymi lekarzami, gdańszczaninem Piotrem Castellem i Grzegorzem Ernestem Remusem. W tym okresie powstał druczek dedykowany Piotrowi Castellowi pt. *Die feyerliche Erhebung des Hochedlegebohren und Hocherfahrnen Herrn Peter Castell aus Danzig zum Doktor der Arzneykunst befigen voll Freunden die aufrichtigste Freunde* (podpisany m. in. przez Jana Uphagena) oraz drugi zdedykowany G. E. Remusowi z okazji otrzymania w 1752 roku tytułu doktora medycyny pt. *Die wuerdige Erhebung...* (podpisany m. in. przez P. Castella)¹³.

Po studiach trwających trzy lata (1751–1754) odbył Uphagen podróż naukową po Europie. Trasa podróży wiodła przez Niemcy, Holandię, Francję, ponownie Niemcy do Gdańska. Przedmiotem szczególnego zainteresowania gdańszczanina, poza zabytkami były biblioteki i księgarnie (m. in. zwiedził bibliotekę w Wolfebuettel). W Charlottenbourgu zwiedził gabinet przyrodniczy¹⁴. W Paryżu nawiązał kontakt ze znanym fizykiem R. A. Reaumurem (1683–1757) oraz odwiedził jego gabinet przyrodniczy¹⁵. Uczestniczył również w otwartym posiedzeniu Akademii Francuskiej poświęconym pamięci filozofa niemieckiego Christiana Wolffa (1679–1754)¹⁶.

Powrót z zagranicznych wojaży naukowych uczcili przyjaciele okolicznościowym drukiem pt. *Ihren Hochgeschaetzen Freund Herrn Johann Uphagen aus Danzig begleiten bey seiner Abreise von der Georg-Augustus Univaersitaet in fremde Laende mit zufrichtigen Wuenschen, Im Sommer 1754*¹⁷.

Po powrocie do Gdańska postanowił Uphagen poświęcić się pracy naukowej i przystąpił do organizowania przyszłego warsztatu pracy naukowej – biblioteki. Wynikiem zabiegów kolekcjonerskich było zgromadzenie wspaniałej biblioteki liczącej przeszło 10 tysięcy dzieł w ponad 15 tysięcy woluminach, 280 rękopisów oraz 165 map i sztychów¹⁸.

Pierwszą znaną próbą naukową Jana Uphagena był udział w 1765 roku w konkursie księcia Józefa Aleksandra Jabłonowskiego (1717–1777), ogłoszonym przez gdańskie Towarzystwo Przyrodnicze¹⁹. Z uczonymi gdańskimi łączyły Jabłonowskiego zażyłe stosunki literacko-naukowe. Wydał on m. in. swoim kosztem dzieło gdańskiego profesora, członka Towarzystwa Przyrodniczego, Michała Hanowa (1695–1773) pt. *Philosophia naturalis*. W 1761 roku książę złożył w Gdańsku kapitał fundacji przeznaczając odsetki na nagrody naukowe. Pełnomocnikiem do spraw naukowych Jabłonowskiego był Daniel Gralath. Sprawę utworzenia fundacji omawiano na zebraniu Towarzystwa w dn. 14 VI 1765 roku²⁰. Dnia 7 września 1765 roku książę przybył do Gdańska i w tym też

miesiącu powierzył gdańskiej organizacji naukowej zarząd własnej fundacji wraz z zaszczytem przyznawania nagród za prace konkursowe. W październiku tego roku ustalono przeznaczone do konkursu tematy²¹.

Pierwsze informacje na temat konkursu ukazały się w gdańskiej gazecie ogłoszeniowej „Woehentliche Danziger Nachrichten und Dienliche Anzeigen” w dniu 26 października 1765 roku. Dnia 6 listopada tego roku konkurs podały „Wiadomości Warszawskie”, a dnia 31 października toruńskie czasopismo „Thornische Woehentliche Nachrichten”²². Temat pierwszy z historii Polski miał omówić przyście Lecha do Polski około 550 roku „jeśli może być dowiedzione lepiej niż dotąd”. Drugie zagadnienie dotyczyło geometrii, a trzecie ekonomii. Prace konkursowe należało wysłać do dnia 1 lutego 1766 roku pod adresem sekretarza Towarzystwa, którym był wówczas Jan Piotr Ernest Szeffler (1739–1810)²³.

Sprawę konkursu omawiano na zebraniach Towarzystwa m. in. w dn. 13 II, 13 III, 17 III, 19 III 1766 roku²⁴.

Dnia 19 marca 1766 roku rozdano nagrody za prace z dziedziny geometrii. Zapowiedź tej uroczystości podała gazeta „Woehentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten” w dniu 15 marca 1766 roku. Natomiast w dodatku do tej gazety z dnia 21 marca 1766 roku zamieszczono sprawozdanie z rozdania nagród²⁵.

Uphagen zgłosił pracę z dziedziny historii Polski, lecz nie została ona nagrodzona. Uroczyste rozdanie nagród w dziedzinie historii zorganizowano w dniu 19 sierpnia 1766 roku, kiedy postanowiono przyznać nagrodę za pracę historyczną o Lechu. Dnia 20 sierpnia w „Woehentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten” ogłoszono wyniki konkursu za pracę historyczną oraz sprawozdanie z tej uroczystości. Na rozdanie nagród przybyła m. in. księżna Anna Jabłonowska (1728–1801), wojewodzina braćawska, właścicielka słynnego na całą Europę zbioru historii naturalnej. Przemówienie wygłosił dyrektor Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku, subsyndyk, znany bibliofil, radca królewski, Henryk Rosenberg (1711–1794), a następnie sekretarz Towarzystwa Jan Piotr Ernest Szeffler odczytał nagrodzoną pracę. Uroczystość zakończył odczyt Gotfryda Reygera z dziedziny astronomii²⁶. Autorem nagrodzonej pracy okazał się August Schloezer (1735–1809), profesor uniwersytetu w Petersburgu, który dowodził, że Lech zmyślony przodek Polaków, nie wcześniej niż w XIV wieku na świecie się zjawiał. Zapewne również Uphagen podawał w wątpliwość istnienie Lecha, od którego fundator konkursu wywodził swój ród Jabłonowskich, na co wskazuje fakt, że w wydany w 1782 roku w Gdańsku dziele Uphagena pt. *Parerga Historica* autor odrzuca bajkę o Lechu²⁷. To dzieło Jana Uphagena cechuje wielka erudycja i jest ono świadectwem lektur o dużej rozpiętości tematycznej od historii, filozofii, poprzez przyrodznawstwo, geografii etnografię po dzieła matematyczne. Biblioteka Gdańska PAN posiada egzemplarz tego dzieła z dedykacją autora dla Gimnazjum św. Piotra i Pawła w Gdańsku. Prawdopodobnie Jan Uphagen pobierał nauki początkowe w tej szkole²⁸.

Uczony osobiście rozsyłał egzemplarze swej pracy do przyjaciół i do Akademii naukowych w Europie²⁹. Wybrano go członkiem kilku towarzystw naukowych. Został m. in. w 1783 roku członkiem Towarzystwa Badaczy Starożytności w Londynie³⁰. Członkiem tego Towarzystwa (Koenigl. Gesellschaft der Alterthumsforscher zu London) był również członek Gdańskiego Towarzystwa Przyrodników, prezydent Royal Society, Joseph Banks, znany podróżnik i przyrodnik, Jan Reinhold Forster (1729–1798)³¹.

W 1788 roku Uphagen wybrany został członkiem korespondentem Królewskiego Towarzystwa Naukowego w Getyndze, z którym współpracował dostarczając informacje do dzieła profesora J. Beckmanna (1739–1811) *Beitraege zur Geschichte der Erfindungen*³². Członkiem tego Towarzystwa był również Daniel Gralath.

Parerga Historica została również wysłana przez gdańskiego historyka do Akademii Nauk w Petersburgu. W liście do sekretarza Akademii J. Albrechta Eulera z 8 sierpnia 1783 roku prosił bowiem o opinię swego dzieła o pochodzeniu narodów wysłanego do Akademii w ubiegłym roku. Chciałby zostać członkiem Akademii³³. Od 1777 roku członkiem tej Akademii był m. in. król polski Stanisław August. Z Akademią Petersburską utrzymywali związki także i inni gdańszczanie: Jan Filip Brejne, Jakub Teodor Klein, Michał Hanow, Karol Ehler, Henryk Kuehn oraz lekarz i astronom Nataniel Wolf. W 1781 roku przesłał on do Akademii swoje wyniki obserwacji Słońca z 17 października 1781 roku. Znany matematyk gdański Henryk Kuehn był członkiem korespondentem tej Akademii. Wybitny biolog Jakub Teodor Klein został w 1756 roku wybrany członkiem honorowym Akademii Nauk w Petersburgu³⁴.

W 1774 roku opublikował Uphagen dzieło historyczne pt. *Ehrenrettung der aelteren polnischen Geschichtsschreiben gegen die neulich im Drucke erschienene gruendliche Nachricht von dem Herzogen von Pommern Danziger Linie, worinn zugleich die Nachrichten der Polnischen Schriftsteller von dieser Materie geprueft werden* (1774)³⁵.

Jan Uphagen był członkiem zwyczajnym Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego od 1776 roku³⁶. W Archiwum Państwowym w Gdańsku znajduje się pokwitowanie kwoty 100 guldenów (wpisowe Uphagena przy przyjęciu do Towarzystwa Przyrodniczego) podpisane przez skarbnika Jana Piotra Ernesta Scheflera (Szefflera) z 14 listopada 1776 roku³⁷. Gdański bibliofil figuruje w spisie członków Towarzystwa Przyrodniczego od 1756 roku w publikacji Towarzystwa pt. *Neue Sammlung Versuchen und Abhandlungen* wydanym w 1778 roku. W spisie tym pod rokiem 1776 zanotowano: „Herr Johann Uphagen Gerichtsherr der Rechten Stadt” (Jan Uphagen ławnik Głównego Miasta)³⁸. Uphagen pełnił urząd ławnika od 1776 roku. Dyrektorem Towarzystwa był wówczas Efraim Krueger (1724–1792), wicedyrektorem Joachim Wilhelm Weickhmann (1737–1819), a sekretarzem Jan W. John. W 1776 roku do Towarzystwa Przyrodniczego wstąpił także sekretarz gdański na dworze królewskim w Warszawie,

Karol Fryderyk Gralath (1741–1818), syn założyciela Towarzystwa Daniela Gralatha oraz Nataniel Mateusz Wolf (1724–1784), fundator obserwatorium astronomicznego w Gdańsku, osiadły w tym mieście od 1772 roku, były lekarz Lubomirskich i Czartoryskich. W tymże roku na członka zagranicznego powołano Jana Reinholda Forstera, towarzysza podróży dokoła świata Jamesa Cooka³⁹. Wśród ówczesnych ławników Głównego Miasta do Towarzystwa należeli także od 1767 roku, Gabriel Joachim Weickhmann (1734–1792), kuzyn Uphagena i Joachim Wilhelm Weickhmann (1737–1819) przyszli burgrabiowie królewscy⁴⁰.

O trwałym miejscu Jana Uphagena w historii kultury gdańskiej zdecydowała jego biblioteka, jedna z cenniejszych kolekcji mieszczańskich epoki oświecenia. Uphagen organizował swój księgozbiór pod kątem przydatności do własnej pracy naukowej. Biblioteka Uphagena jest świadectwem rozległych zainteresowań naukowych gdańskiego historyka. Uphagen zgromadził obok literatury historycznej, prawniczej, bibliograficznej, liczne i cenne dzieła z zakresu nauk przyrodniczych, nauk o ziemi i technicznych, w przeciwieństwie do wielu księgozbiorów humanistycznych doby Oświecenia, gdzie książka przyrodnicza występowała tylko sporadycznie⁴¹. Posiadane dzieła w większości naukowe, również w zakresie modnych wówczas nauk przyrodniczych, świadczą o głębszych zainteresowaniach Uphagena w tym zakresie⁴².

Głównym źródłem do poznania księgozbioru Uphagena jest spisany w 1803 roku rękopiśmienny inwentarz. Księgozbiór ustawiony był formatami, każdy format posiadał swój numer bieżący; w obrębie formatów książki grupowane były działami. Dzieła z dziedzin matematyczno-przyrodniczych znajdują się niemal w każdym dziale rzeczowym (34 działy) jego biblioteki. Najwięcej jest ich jednak w dziale ogólnym (*varia*)⁴³. Wiele dzieł nabył Uphagen na aukcji biblioteki H. W. Rosenberga w 1795 roku. Biblioteka Jana Uphagena przekazana przez rodzinę Uphagenów Bibliotece Rady Miejskiej w Gdańsku w 1874 roku zachowała do dnia dzisiejszego osobną proveniencję zgodną być może z układem nadanym jej przez właściciela.

W posiadaniu Uphagena znalazły się komplety zagranicznych czasopism, książek w tym liczne publikacje dotyczące towarzystw naukowych. Znajdujemy tu pierwsze periodyczne wydawnictwa naukowe, a przede wszystkim paryskie „Journal des Savants”. Posiadał także historię Royal Society w Londynie autorstwa Thomasa Sprata, „History of the Royal Society of London” (Uph o 3210).

W licznie prezentowanej biografistyce odnotować należy biografie wielu przyrodników i filozofów przyrody: Tychona Brahego (1546–1601), Georgesa L. Buffona (1707–1788), Karola Linneusza (1707–1778), Kartezjusza (1596–1588), Albrechta Hallera (1708–1777), Barucha Spinozy (1632–1677), Petera L. Maupertuis (1698–1759). Epistolografię reprezentują m.in. Jan Kepler (1571–1630), Jan Bernoulli (1700–1782), Martin Bernegger (1582–1640), Jan Heweliusz (1611–1687)(Uph o 599), Anthony Leewuwenhoek (1632–1723), Jean le Rond d’Alembert (1717–1783).

Uphagen posiadał w swej bibliotece wszystkie publikacje Towarzystwa Przyrodniczego wydane do 1802 roku. Pierwszy tom wydawnictwa pt. *Versuche und Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig* wydany został w 1747 roku. Dwa następne tomy ukazały się w latach 1754 i 1757. Po ponad dwudziestu latach przerwy wyszedł w 1778 roku tom trzeci pt. *Neue Sammlung von Versuchen und Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig* (Uph q 2390). W bibliotece gdańskiego bibliofila znajdował się także tom nagrodzonych rozpraw w konkursie Jabłonowskiego, w którym uczestniczył Uphagen pt. *Solutiones problematum a cesissimo principe Jablonovio ex historia Polona, geometria et oeconomia propositorum* (Uph q 3185)⁴⁴. Wiele książek z biblioteki Uphagena opatrzonych jest ekslibrisami członków gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego, m.in. lekarza Dawida Kade (1688–1763)⁴⁵, biologa Jakuba Teodora Kleina (1685–1759), syndyka Henryka Rosenberga (1721–1794), (Crespel E., *Merkwuerdige Reisen nach Canada* (Uph o 5316); Rutulius Cl., *Itinerarium...*, (Altorphii 1741, Uph o 2367)); botaników Jakuba Breynego (1637–1697) i Jana Filipa Breyna (1680–1764) oraz autografami gdańskich uczonych, przyrodnika Gabriela Rzączyńskiego (Uph q 3201), przyrodnika Izraela Conradta (1634–1715), astronoma Jana Heckera (1625–1675), historiografa G. R. Curicke, R. Cnofiusa (Uph o 6775). Podpis Jana Uphagena figuruje na podręczniku chemicznym J. J. Bechera pt. *Institutiones chimicae* (1704). Z biblioteki Jana Uphagena pochodzą cztery woluminy oprawne w biały pergamin z autografem Jana Breyna. Są to dzieła o tematyce podróźniczej, medycznej oraz botanicznej posiadające bogatą szatę graficzną, frontispisy ze sławnych oficyn drukarskich: Hernandez Fr., *Nova plantarum animalium et mineralium mexicanorum historia*, (Roma 1654, Uph f 1480); Piso Guilelmum, *De Indiae utriusque re...*, (Amsterdam 1658, Uph f 1484)⁴⁶. Na dwóch woluminach znajdujemy superexlibris Jana Filipa Breyna. Są to dzieła Johannes Jacobus Baiera *Oryktografia Norica*, (Norymberga 1708, Uph q 1622), oprawa biała, pergaminowa, zdobiona superexlibrisem i literową plecionką pod koroną oraz Louisa Feuille *Journal des observations physiques, mathematiques et botaniques...* (Paris 1714, Uph q 2725), na brązowej skórze cielejącej oprawy superexlibris J. F. Breyna⁴⁷.

W bibliotece gdańskiego bibliofila znajdujemy także prace polskich członków Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego: Jana Chrzyciela Dubois, *Essai sur l'histoire litteraire de Pologne*, (Berlin 1778, Uph 4856), dedykowane królowi Stanisławowi Augustowi. Na jego łamach zamieścił autor pochlebną wzmiankę o działalności gdańskich przyrodników. Do biblioteki Uphagena trafiło także dzieło Jana Filipa Carosiego *Reisen durch verschieden polnische Provinze* (t.1–2 Lipsk 1781–1784) w dwóch tomach (Uph o 4950–51).

Wśród książek spisanych w inwentarzu biblioteki Uphagena napotykamy liczne dzieła filozofów przyrody i traktaty filozoficzne: Pliniusza *Historia naturalis* (1741, Uph f. 161–163), *Historia mundi* (1631, Uph f 184); Arystotelesa

Opera omnia, (Paryż 1654, Uph f 144–147); F. Bacona (1561–1626), *Novum Organon* (Uph d 687, 890); H. Cardano, *De subtilitate libri II* (Lugduni 1580, Uph o 6775); Galileo Galilei (1564–1642) *Dialogus de systemate coeli* (Uph q 3201); *Novi antiqua...* (Uph f 1713–1715), T. Hobbesa (1588–1679) (Uph d 655); B. Keckermanna (1572–1609) (Uph o 5940); P. Gassendiego (1592–1655); fundamentalne dzieło o rozwoju przyrodoznawstwa matematycznego Izaaka Newtona (1642–1727) *Philosophie naturalis principia mathematica (Zasady matematyczne filozofii przyrody)* (1687, 1723), (Uph q 3077); G. Leibniza (1646–1716) (Uph q 2992); Kartezjusza (1596–1650); R. Fludda (Uph f 1617).

Gdański bibliofil sprowadził do swej biblioteki wiele bibliografii specjalnych z zakresu nauk matematyczno-przyrodniczych⁴⁸.

Świadectwem matematyczno-praktycznych zajęć Jana Uphagena jest m. in. barometr 1782 roku, mikroskop i liczne dzieła o instrumentach naukowych w jego bibliotece m. in. Anthony Leeuwenhoek (1632–1723), członka Royal Society, który za pomocą mikroskopu własnego wyrobu dokonywał obserwacji⁴⁹.

Biblioteka Uphagena pełniła także funkcję biblioteki specjalnej służącej praktycznemu działaniu. Z racji swego stanowiska Uphagen był wyższym oficerem. Dla stałego pogłębiania wiedzy wojskowej nabywał dzieła fachowe. Książki z zakresu matematyki, geografii, historii budownictwa, mechaniki uważano wówczas za nieodzowne dla wykształcenia wojskowego. Bogaty zasób książek rolniczych świadczy o zainteresowaniach Uphagena tą dziedziną.

Od 1763 roku Jan Uphagen mieszkał w Starym Domu Ławy (obecnie Długi Targ 45). Pełnił wiele zaszczytnych funkcji i urzędów w Radzie Miejskiej Gdańska. Od 1775 roku był ławnikiem, a w 1792 roku wybrany został rajcą. Był także członkiem wielu deputacji i zarządów miejskich, m.in. do spraw menniczych, Wety, Kamlarni, Kolegium Handlowego, Straży Ogniowej (podlegały mu latarnie miejskie), Garnizonu, Artylerii, Rady Wojennej oraz w randze podpułkownika dowódca w trzech z czterech gdańskich regimentów: niebieskiego, białego i czerwonego⁵⁰.

Po śmierci ojca w 1775 roku, rozpoczął budowę nowej siedziby przy ul. Długiej 12, do której wprowadził się 19 października 1779 roku. Trzypiętrowe skrzydło łączyło budynek główny z oficyną od ul. Ogarnej. Na drugim piętrze skrzydła bocznego znajdowały się trzy wąskie pokoje. Pierwszy z nich ozdobiony bardzo realistycznymi malowidłami na drzwiach i panelach zwany był „pokojem owadów”. Pokój następny „pokój kwiatów” służył jako czytelnia. Motywem dekoracji trzeciego „pokoju muzycznego” były ptaki. Nie bez słuszności M. Osiński doszukiwał się tutaj działalności słynnego Gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego, gdy podziwiał wiedzę bezpośrednich twórców malowideł boazerii, którzy potrafili na nich wiernie odtworzyć realnie istniejące kwiaty, owady czy egzotyczne ptaki⁵¹. Wzory do tych dekoracji botaniczno-zoologicznych bliżej nieznani twórcy mogli czerpać z bogatego księgozbioru Jana Uphagena⁵².

Od czerwca 1997 roku w odbudowanym i odrestaurowanym Domu Uphagena utworzono muzeum gdańskiego domu mieszczańskiego.

W 1790 roku Jan Uphagen kupił od gdańskiego lekarza, członka Towarzystwa Przyrodniczego Ernesta Remusa posiadłość „Mon Plaisir”, dom z ogrodem za 260 000 fl. Piękny ogród posiadał także jego ojciec Piotr Uphagen, właściciel Dworu VIII na Polankach. Gdańskie ogrody prywatne były wyrazem zamiłowań botanicznych ich właścicieli⁵³.

Przypisy

¹ Ł. Kurdybacha: *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII wieku*. Gdańsk 1937; A. Zbierski: *Societas Physicae Experimentalis w dziejach i kulturze Gdańska*. „Nauka” 2000 nr 3 s. 193–194.

² M. Czerniakowska: *Jan Uphagen i Gdańskie Towarzystwo Przyrodnicze*. „Wszechświat” 1996 nr 10 s. 228–231; M. Czerniakowska: *Związki króla Stanisława Augusta i uczonych z jego kręgu z Royal Society w Londynie*. Gdańsk 2000 s. 5–6; E. Schumann: *Geschichte der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1743–1892*. Danzig 1893 s. 12–13; J. Szukalski: *Towarzystwo Przyrodnicze w Gdańsku. W 250. rocznicę założenia*. W: *Materiały sesji naukowej pod red. J. Szukalskiego*. Gdańsk 1993 s. 7–19.

³ Ł. Kurdybacha, dz.cyt. s. 82–83; E. Schumann, dz.cyt. s. 107.

⁴ M. Czerniakowska: *Udział króla Stanisława Augusta w obchodach 100. lecia śmierci Jana Heweliusza*. W: *Mieszczaństwo gdańskie*. Gdańsk 1997 s.279–283; M. Czerniakowska: *Król Stanisław August jako miłośnik i protektor astronomii*. „Rocznik Warszawski” t. 27:1998 s. 85–87.

⁵ „Acta Societatis Physicae Experimentalis” 1763 s. 26 (Ob. w zbiorach Biblioteki Głównej Politechniki Gdańskiej).

⁶ Tamże, 1765 s. 14a.

⁷ Tamże, 1769 s. 39; Ł. Kurdybacha, dz.cyt. s. 81, 82.

⁸ M. Czerniakowska, Jan Uphagen i Gdańskie dz.cyt. s. 230.

⁹ „Acta Soc. Ph. Exp.” 1776 s. 5.

¹⁰ M. Czerniakowska, *Piotr Uphagen (1704–1775)*. W: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej cyt. jako SBPN), supl. 2, (w przygotowaniu); J. Trzaska: *Uphagen Jan (1731–1802)*. SBPN t. 4 s. 398–399.

¹¹ E. Piotrowska: Praca doktorska, ms 1252/80 BGd.PAN., Gdańsk 1980, *Biblioteka Jana Uphagena jako księgozbiór oświeceniowy i warsztat pracy twórczej właściciela*; F. Schwarz: *Aus papieren des Rathsherrn Johan Uphagen*. „Danziger Neuste Nachrichten” Jg.18:1911 nr 159–161.

¹² Die Matrikel der Georgs-Augusts Universitaets zu Goettingen 1734–1837, hrsg. G. von Selle 1937 nr 3803 s. 88.

¹³ Egz. BGd. PAN, Oe 55, 2^o, adl. 13 i Oe 55, 2^o adl. 55.

¹⁴ F. Schwarz, dz.cyt., nr 159 s. 1.

- ¹⁵ Tamże, nr 160, s. 2; M. Czerniakowska, *Jan Uphagen i Gdańskie...*, dz.cyt. s. 229.
- ¹⁶ Tamże.
- ¹⁷ Egz. Bibl. Gd. PAN, sygn. Oe 55, 2° adl. 70.
- ¹⁸ E. Piotrowska: *Biblioteka Jana Uphagena, patrycjusza i historyka gdańskiego XVIII wieku*. „Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi” 1985 z. 7 s. 87–114.
- ¹⁹ M. Czerniakowska, *Jan Uphagen i Gdańskie...*, dz.cyt. s. 230.; Ł. Kurdybacha, dz.cyt. s. 69.
- ²⁰ Ł. Kurdybacha, j.w., s. 67–69; „Acta Ph. Exper.” 1765 s. 38.
- ²¹ Ł. Kurdybacha, dz. cyt. s. 69.
- ²² „Woehentliche Danziger Nachrichten” 1765 nr 43 s.317–319.
- ²³ Ł. Kurdybacha, dz.cyt. s. 69.
- ²⁴ „Acta Soc. Ph. Exper.” 1766 s. 50.
- ²⁵ „Woehentliche Danziger Nachrichten Anzeiger und dienliche Nachrichten” 1766 s. 97–98.
- ²⁶ „Tamże.
- ²⁷ Tamże s. 281–282.
- ²⁸ Egz. BGd. PAN *Parerga Historica*. Gdańsk 1782, sygn., Ma 1386, 8°, Bibliothecae Publica cum Schola Petro-Paulinajunctae DDD Joannes Uphagen także sygn. Uph q 69.
- ²⁹ F. Schwarz, dz.cyt.
- ³⁰ „Jetzt lebende Danzig” 1784 s. 87.
- ³¹ Tamże, s. 91.
- ³² F. Schwarz, dz.cyt. Jg. 1911 nr 161 s. 2.
- ³³ *Učenaja korespondencija Akademii Nauk XVIII veka: naučnoe opisanie 1783–1800*, sost. Ju. Ch. Kopelevič, V. I. Osipov, I. A. Šafrań, pod red. C. K. Michajlova, AN SSSR, Leningrad 1987; Trudy Archiva AN SSSR, t. 29, s. 62 (1873 8 VIII, autograf fr. d. 66, l. 325–6 oraz Prot. 3,699,701,75 z 18 IX 1783, Gilar do J. A. Eulera, o przesyłce książek od Uphagena, daje charakterystykę N. M. Wolfa.).
- ³⁴ J. Rózewicz: *Związki polsko-rosyjskie. Powiązania naukowe (1725–1918)*. Wrocław 1984 s. 49.
- ³⁵ K. Estreicher: *Bibliografia Polska*. T. 32 Kraków 1938 s. 54.
- ³⁶ M. Czerniakowska, *Jan Uphagen i Gdańskie...*, dz.cyt. s. 230.
- ³⁷ Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, R/Vv 167c, s. 55.
- ³⁸ M. Czerniakowska, *Jan Uphagen i Gdańskie...*, dz.cyt. s. 230.
- ³⁹ E. Schumann, dz.cyt. s. 106.
- ⁴⁰ E. Schumann, dz.cyt. s. 83.
- ⁴¹ E. Piotrowska, *Biblioteka...*, dz.cyt.; A. Żbikowska-Migoń: *Książka naukowa w kulturze polskiego oświecenia*. Wrocław 1977. Acta Univ. Wratislavenensis no 365. Bibl. IX., s. 143.
- ⁴² E. Piotrowska: *Jan Uphagen, historyk gdański, XVIII wieku i jego księgozbiór*. „Roczniki Biblioteczne” t. 27:1987 s. 192–208.
- ⁴³ Ms BGd. PAN, Cat. Bibl. 60.
- ⁴⁴ M. Czerniakowska, *Jan Uphagen i Gdańskie...*, dz.cyt. s. 230.

⁴⁵ A. K u r k o w a : *Jakub i Jan Filip Breynowie. Studium z dziejów kultury książki XVII i XVIII wieku*. Wrocław 1989 s. 93, 123.

⁴⁶ A. K u r k o w a , dz.cyt. s. 94.

⁴⁷ Tamże, s. 93.

⁴⁸ Ms BGd. PAN, Cat. Bibl. 60.

⁴⁹ *Przewodnik po Gdańsku*. Nakładem Polskiej Macierzy Szkolnej w Gdańsku, s. 61; R. D a e h n e : *Fuehrer durch das Ratsherr Johan Uphagen – Haus in Danzig*. Danzig 1913 s. 21–22.

⁵⁰ „Jetzt lebende Danzig”1782, Uph o4848, s. 11,12,15,22, 27, 28, 29, 37.

⁵¹ M. O s i ń s k i : *Dom Uphagena w Gdańsku. Materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*. Warszawa 1971 s. 118–119 ; R. S z y s z k o : *Pokój muzyczny w Domu Uphagena na tle wydarzeń muzycznych w Gdańsku w drugiej połowie XVIII wieku*. W: *Dom Uphagena. Materiały*. Gdańsk 1996 s. 36.

⁵² K. M e l l i n , *Dom Uphagena w Gdańsku. Materiały...*, dz.cyt. s. 27.

⁵³ H. R e i c h o w : *Alte buergerliche Gartenkunst*. Berlin 1926 s. 26.

Małgorzata Czerniakowska

JAN UPHAGEN (1731–1802) AS A NATURAL SCIENCES LOVER

An interest in naturalist research had long-standing roots among the burghers of Danzig (Gdansk) of the 18th century. Many of them were active in the Naturalist Society (Societas Physicae Experimentalis) established in 1743. In their number were members of renowned foreign learned societies, who thus contributed to making the science of Danzig famous across Europe.

Since 1776 the Society counted among its members Jan Uphagen, a bibliophile, science lover, juror and city councillor of Danzig. His interest in natural sciences dated back to his youth. During his research trip of 1751–1754, Uphagen visited many naturalist laboratories and contacted many eminent naturalists.

Participation in a competition announced by the Naturalist Society was the first known scientific endeavour by Uphagen. His main work *Parerga Historica* (1782) also testifies to his interest in natural sciences; this work allowed Uphagen to become a member of learned societies in Göttingen and London.

Uphagen was able to build up a library collection, one of the most valuable burgher collections of the Age of Enlightenment, consisting of a wealth of historical works, bibliographies, as well as valuable works on natural sciences, Earth sciences and technology, which contrasted with other collections of the period, where books on natural science were to be found only sporadically. The books dealing with natural science that Uphagen had in his collection (most of which were of a scholarly nature) testify to his deep interest in the field. Among such works are the complete publications of naturalist societies (including the Danzig Naturalist Society), biographies and works of many naturalists and philosophers of nature (Galileo, Kepler, Newton, Gassendi, Hevelius, Leibniz),

specialized bibliographies of works in the field of mathematical and natural sciences, as well as many works on scientific instruments (e.g. on microscopy). Uphagen also had a rich collection of books on agriculture, botany, chemistry, astronomy, geology and mineralogy.

It is very likely that Uphagen's rich book collection provided models for the botanical-zoological motifs used in decorating his house (in 12 Długa Street, Gdansk).